

Przemysław Różański

<https://orcid.org/0000-0001-6747-8170>

Wydział Historyczny Uniwersytetu Gdańskiego

Stosunki polsko-żydowskie w czasach Zagłady w dokumentach z archiwów amerykańskich 1939–1943. Przyczynek do badań

Abstrakt: Celem artykułu jest próba opisu stosunków polsko-żydowskich w czasach Zagłady. Podstawę źródłową tekstu stanowią dokumenty z trzech amerykańskich archiwów: National Archives and Records Administration w College Park, YIVO – Institute for Jewish Research w Nowym Jorku oraz Hoover Institution Library and Archives na Uniwersytecie Stanforda. Są to przede wszystkim raporty organizacji żydowskich na temat położenia wyznawców judaizmu w Polsce pod okupacją niemiecką. W amerykańskich archiwach znajdują się również dokumenty polskiej proveniencji, opisujące stosunki polsko-żydowskie, w tym postawy Polaków wobec dokonywanej przez Niemców eksterminacji Żydów.

Słowa kluczowe: Holokaust, stosunki polsko-żydowskie, II wojna światowa, ratowanie Żydów, USA-Holokaust.

Abstract: The article aims to describe Polish-Jewish relations during the Holocaust. The text is based on documents from three American archives: the National Archives at College Park, Maryland, The YIVO Institute for Jewish Research in New York and the Hoover Institution Library and Archives at Stanford University. These are mainly reports by Jewish organisations on the position of the followers of Judaism in Poland under the German occupation. The American archives also contain documents of Polish provenance describing Polish-Jewish relations, including Polish attitudes towards the extermination of Jews by the Germans.

Key words: Holocaust, Polish-Jewish relations, World War II, saving Jews, USA-Holocaust.

Niniejszy tekst traktuje o stosunkach polsko-żydowskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–1943 na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie (GG). Truizmem jest twierdzić, że artykuł stanowi zaledwie przyczynek do dyskursu o dziejach relacji polsko-żydowskich w czasie II wojny światowej. Problem ten, w całej jego złożoności, doczekał się sporej literatury nie tylko w ciągu ostatnich dwudziestu paru lat, jednak prace te były rezultatem badań głównie nad polskimi, względnie polskimi i niemieckimi źródłami¹.

Podstawę źródłową niniejszego artykułu stanowią dokumenty odnalezione w trzech amerykańskich archiwach: National Archives and Records Administration w College Park w stanie Maryland (Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Poland, 1916–1944), YIVO – Institute for Jewish Research w Nowym Jorku (Territorial Collection, Poland II '39–'45) oraz Hoover Institution Library and Archives na Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii (Karski Papers 1939–2007). Jedynym kryterium doboru źródeł był znajdujący się w nich opis stosunków polsko-żydowskich, bez ich różnicowania i tym bardziej selekcjonowania pod kątem pozytywnego lub negatywnego obrazu stosunku Polaków do Żydów, wyłaniającego się z przytoczonych dokumentów. Z pierwszej z wymienionych instytucji pochodzi dokument z zespołu akt Departamentu Stanu USA, niesygnowany nazwiskiem raport Commission for Polish Jewry z maja 1941 r. na temat sytuacji wyznawców

¹ O stosunkach polsko-żydowskich w czasach Zagłady zob. np.: W. Bartoszewski, *Polish-Jewish Relations in Occupied Poland, 1939–1945*, w: Ch. Abramsky, M. Jachimczyk, A. Polonsky, *The Jews in Poland*, Oxford 1986, s. 174–461; T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963; iidem, *Rada Pomocy Żydom w Polsce („Żegota”). Wspomnienia centralnych i terenowych działaczy RPŻ*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1968, nr 65–66, s. 173–210; M.J. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – zagłada – komunizm*, Warszawa 2000; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011; Ph. Friedman, *Their Brothers' Keepers*, New York 1978; J. Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011; J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000; D. Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017, s. 248–258; idem, *Ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 306–333; B. Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019; N. Tec, *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York–Oxford 1986; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1969; *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 121–383; J.D. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, tłum. M. Macińska, Warszawa 2018. Tematyce stosunków polsko-żydowskich niemal w całości poświęcone jest czasopismo „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, wydawane od 2005 r. przez Centrum Badań nad Zagładą Żydów przy Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Wyniki badań z zakresu relacji polsko-żydowskich, m.in. w czasie II wojny światowej, publikuje także rocznik Instytutu Pamięci Narodowej „Polish-Jewish Studies”, wydawany od 2020 r.

judaizmu w Polsce od początku okupacji niemieckiej. Dokument zawiera zapis wydarzeń pochodzących z relacji Żydów, którzy przedostali się z okupowanej Polski do Palestyny². Czytając niektóre ze spostrzeżeń zawartych w źródle, musimy mieć na uwadze, że sformułowano je najprawdopodobniej na początku 1941 r., a więc przed rozpoczęciem „ostatecznego rozwiązania” i – jak wiele osobistych relacji – cechuje je spora doza subiektywizmu. Poinformowano zatem w dokumencie, że władze niemieckie traktowały w porównywalny sposób Żydów w GG i Polaków na ziemiach wcielonych do Rzeszy. Zarówno Żydów, jak i Polaków wysiedlano, zmuszając ich do opuszczenia domów w ciągu pół godziny. Mimo tych podobieństw naziści uważali Żydów za gorszą, aniżeli Polacy, kategorię ludności³. Według raportu była to celowa polityka antagonizowania obu grup i wydaje się, że przynosiła ona pożądany skutek, ponieważ w analizowanym raporcie oznajmiono, że zdaniem Polaków liczba ich rodaków aresztowanych i zamordowanych na tle politycznym przez Niemców okazała się większa aniżeli Żydów⁴. Przeświadczenie Polaków o tym, że byli bardziej bezwzględnie, niż Żydzi, traktowani przez okupanta, mogło również wynikać z pamięci o pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej, gdy oddziały Wehrmachtu i Einsatzgruppen dokonywały masowych egzekucji na polskiej i żydowskiej ludności cywilnej. Od początku września do 25 X 1939 r., czyli w okresie rządów niemieckiej administracji wojskowej, zabito w egzekucjach ponad 16 tys. osób, Polaków i Żydów, lecz – jak pisał Szymon Datner – „główne uderzenie eksterminacyjnej fali w okresie 55 dni celuje przede wszystkim w Polaków”⁵.

W analizowanym dokumencie zawarto także charakterystykę stosunku Polaków do Żydów i osób pochodzenia żydowskiego w czasie okupacji niemieckiej. Stosunek ten zależał od przynależności grupowej. Polska inteligencja,

² National Archives and Records Administration at College Park (dalej: NARA), Record Group: 59, Publication Number: M1197, Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Poland, 1916–1944 (dalej: DS), Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem. Celowa polityka okupanta antagonizowania obu grup ludności znajduje potwierdzenie w literaturze. Zob. Ch.R. Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939–1942*, Lincoln–Jerusalem 2005, s. 45.

⁵ Autor oszacował dokładną liczbę straconych na 16 336 osób. Zob. Sz. Datner, *55 dni Wehrmachtu w Polsce (1.IX – 25.X.1939)*, Warszawa 1967, s. 619. Podobne szacunki zob. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 2019, s. 43; R.C. Lukas, *The Forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation, 1939–1944*, New York 2012, s. 3; Ph. Burrin, *Hitler and the Jews. The Genesis of the Holocaust*, tłum. P. Southgate, wprowadzenie S. Friedländer, London–Melbourne–Auckland 1994, s. 68. Antony Polonsky podał liczbę aż 42 tys. Polaków zabitych w pierwszych dwóch miesiącach okupacji niemieckiej. A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. III: 1914 to 2008, Oxford–Portland 2012, s. 365. Do końca 1939 r. liczba Polaków zabitych w masowych egzekucjach wzrosła do 50 tys. osób. Zob. Cz. Madajczyk, op. cit., s. 46; Ch.R. Browning, *The Origins...*, s. 35.

najmocniej prześladowana przez okupanta, postępowała wobec Żydów w sposób „prawy” i „przyzwoity”⁶. Przedstawiciele tej grupy pomagali Żydom przy każdej sposobności: przechowywali mienie żydowskie w swoich domach, chociaż wiązało się z wielkim niebezpieczeństwem, umożliwiali przedstawicielom żydowskiej inteligencji zdobywanie środków do życia. Nie brakowało także innych dowodów solidarności z prześladowanymi współobywatelami. Na przykład przedwojenny dziekan warszawskiej Rady Adwokackiej, dobrze znany – jak można przeczytać w dokumencie – działacz społeczny związany z Narodową Demokracją i lider antysemitckiego ruchu w przedwojennej Polsce nie zgodził się podpisać nowego rozporządzenia wykluczającego Żydów z listy adwokackiej. Z tego powodu skazano go na parę miesięcy więzienia⁷. W dokumencie podano zniekształcone nazwisko prześladowanego przez Niemców prawnika – Novowskj. Chodziło o Leona Nowodworskiego, dziekana warszawskiej Rady Adwokackiej w 1936 r., który rzeczywiście, wraz ze swym bratem, znalazł się w gronie „14 sprawiedliwych”, którzy sprzeciwili się skreśleniu Żydów z listy adwokackiej⁸. Niestety wśród młodszego pokolenia prawników – idąc za źródłem – takie postawy należały do rzadkości. Wielu z nich mianowano tzw. powiernikami żydowskiej własności, a ich antysemityzm był otwarty i skrajny⁹. Niewykluczone, że na strukturę zawodową osób administrujących pożydowskimi nieruchomościami wpływały, oprócz kwalifikacji, dramatycznie niskie zarobki tych osób w okresie okupacji hitlerowskiej. Miesięczne wynagrodzenia urzędników były odgórnie regulowane przez Niemców i celowo utrzymywane na nominalnie przedwojennym poziomie, co, wobec ogromnego wzrostu oficjalnych cen żywności w GG i jeszcze większego wzrostu tych cen na czarnym rynku, skazywało osoby żyjące z miesięcznych poborów na głód¹⁰. W innym miejscu raportu wspomniano, że administratorami żydowskiej własności, m.in. domów i przedsiębiorstw, zostawali także folksdojczycy oraz bardzo często Ukraińcy.

W dokumencie wskazano także, że jedynymi grupami kierującymi się oportunistycznym w stosunku do Niemców i akceptującymi nieprzyjazny stosunek do Żydów były „klasa średnia” i „lumpenproletariat”. Przedstawiciele tych grup poddali się szybko wpływowi niemieckiej propagandy i odpowiadali za

⁶ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only.

⁷ Ibidem.

⁸ O Leonie Nowodworskim zob. N. Tec, op. cit., s. 100.

⁹ O prawnikach na stanowiskach treuhänderów na przykładzie Krakowa zob. J. Grabowski, *Zarząd Powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie. „Co można skonfiskować? W zasadzie wszystko”*, w: *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 81.

¹⁰ G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 112–113.

antyżydowskie zamieszki podczas judaistycznego święta Pesach. Chodziło o znane w polskiej literaturze historycznej antyżydowskie zajścia w Wielkanoc, które rozpoczęły się w Wielki Piątek 22 III 1940 r. i trwały do 30 marca¹¹. Co do „klasy średniej” w raporcie nie sprecyzowano, o jaką konkretnie grupę chodziło, w każdym razie była ona niewielka pod względem liczebności, albowiem należy się domyślać, że tworzyli ją raczej zamożni mieszkańcy miast¹². Zważywszy, że w Polsce w 1939 r. ok. 70% obywateli żyło na wsi, zarówno „klasa średnia”, jak i „lumpenproletariat” stanowiły niewielki procent ogółu polskiego społeczeństwa¹³. Inna grupa, o której wspomniano w dokumencie, to „polska policja”, którą „wyczyszczono” ze wszystkich lepszych elementów, a pozostałych członków zmuszono do złożenia przysięgi lojalności wobec rządu niemieckiego¹⁴. Według dokumentu formacja ta rekrutowała agentów i prowokatorów spośród kryminalistów¹⁵. Osobną grupę społeczeństwa polskiego, wskazaną w relacji, stanowili robotnicy, którzy byli zdecydowanymi wrogami nazistowskich Niemiec i w konsekwencji ich stosunek do Żydów cechowała sympatia. Na podobną ocenę zasłużyli „tramwajarze”, wybitnie patriotycznie usposobieni, przejęci demokratycznym duchem. W większości należeli do Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Generalnie przedstawiciele tej grupy okazywali Żydom sympatię i udzielali im pomocy, np. podczas łapanek. O chłopach czytamy w dokumencie, że ich pozycja ekonomiczna była lepsza niż innych grup społecznych oraz że zajęli antyniemieckie stanowisko i odgrywali istotną rolę w „podziemnym ruchu narodowym”. O stosunku tej grupy społecznej do Żydów w raporcie nie wspomniano¹⁶. Podsumowując, odnosi się wrażenie, że z analizowanego dokumentu przebijają sympatie

¹¹ T. Szarota, *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000, s. 25–82. Źródłem do poznania wzmiankowanych wydarzeń jest m.in. dziennik Ludwika Landaua. L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. I, Warszawa 1962, s. 364, 366–367, 368–369, 370–371, 373–374, 375.

¹² Według Josepha Marcusa klasa średnia w międzywojennej Polsce była „malutka” (*tiny*). Zob. J. Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939*, Berlin–New York–Amsterdam 1983, s. 24.

¹³ O strukturze społecznej Polski zob. J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 1999, s. 52–53.

¹⁴ „Polska policja”, czyli Polnische Polizei im Generalgouvernement była niemiecką formacją policyjną utworzoną przez okupanta w grudniu 1939 r. Nabór do niej odbywał się poprzez przymusową rekrutację spośród m.in. przedwojennych funkcjonariuszy polskiej Policji Państwowej. Historycy często posługują się także określeniem „granatowa policja”, bowiem Niemcy wyekwipowali funkcjonariuszy Polnische Polizei w przedwojenne sorty mundurowe polskiej Policji Państwowej. Zob. T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, „Polish-Jewish Studies” 2020, t. I, s. 220–224.

¹⁵ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only.

¹⁶ Ibidem.

polityczne ich autorów: robotnicy, „tramwajarze”, członkowie PPS to pozytywni bohaterowie tej opowieści, ratujący Żydów z opresji w czasie łapanek. Natomiast „klasa średnia” i „lumpenproletariat” to środowiska, które uległy niemieckiej propagandzie i wszczywały antyżydowskie burdy.

W źródle odnajdujemy również inną, w sumie dość osobliwą informację: „Był czas kiedy młodzi Polacy nosili żydowskie odznaki, aby uniknąć prześladowań”¹⁷. Zaskakująca uwaga, ale niejedyna tego rodzaju w dokumentach Departamentu Stanu USA. Podobną można przeczytać w piśmie amerykańskiego chargé d'affaires ad interim w Berlinie Lelanda B. Morrisa¹⁸ do sekretarza stanu Cordella Hulla¹⁹. Pismo datowano na 21 X 1940 r. Według Morrisa wielu Polaków udawało Żydów, aby uciec przed niemiecką policją albo uniknąć przymusowych robót w głębi Rzeszy. Owi Polacy stosowali „żydowskie insygnia” i mieszkali w getcie. Było to możliwe także dlatego – pisał dyplomata – że przed wojną dzielnice żydowskie zamieszkiwało wielu Polaków i grupy te żyły w pokoju²⁰. Nasuwa się pytanie o przyczyny takiego postępowania Polaków na początku okupacji niemieckiej i o wiarygodność przytoczonych relacji. Oba źródła wytworzono w okresie przed rozpoczęciem „ostatecznego rozwiązania”, zatem wielu Polaków i Żydów mogło nie uświadamiać sobie w pełni grozy położenia, w jakim znaleźli się Żydzi i osoby pochodzenia żydowskiego, a represje stosowane wobec Polaków mogły przyczynić się do powstania fałszywego przekonania o mniej surowym traktowaniu Żydów aniżeli Polaków, o czym była już mowa w niniejszym artykule. Przekonanie to być może wzięło się również stąd, że Żydom zezwolono na pewien stopień pozornej autonomii, a nawet aktywności politycznej²¹. Zdaniem Philipa Friedmana w początkach okupacji niemieckiej Polacy niejednokrotnie dla kamuflażu, aby uniknąć

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Leland Burnette Morris (1886–1950) był zawodowym dyplomata (Career Foreign Service Officer). Od października 1940 r. do 11 XII 1941 r. pełnił służbę w Niemczech, następnie od 7 X 1942 do 10 V 1944 r. w Islandii jako poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny, wreszcie, w tej samej randze, w Iranie w okresie od 21 VIII 1944 do 20 V 1945 r. Zob. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/morris-leland-burnette> (dostęp: 12 XI 2022).

¹⁹ Cordell Hull (1871–1955) był najdłużej urzędującym sekretarzem stanu w historii USA. Sprawował urząd w latach 1933–1944. Z zawodu był prawnikiem, pracował jako adwokat i sędzia okręgowy w stanie Tennessee. Jednak pasjonował się polityką. W 1906 r. wybrany został do federalnej Izby Reprezentantów z ramienia Partii Demokratycznej. Był orędownikiem myśli politycznej Thomasa Woodrowa Wilsona, popierał m.in. znoszenie barier w handlu i liberalny internacjonalizm. Odegrał istotną rolę w powstaniu ONZ, za co w 1945 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Zob. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/hull-cordell> (dostęp: 11 VIII 2023); J.W. Pratt, *Cordell Hull 1933–1944*, t. I–II, New York 1944; A. Mania, *Department of State i Foreign Service w polityce zagranicznej USA lat gorącej i zimnej wojny 1939–1989*, Kraków 2019, s. 61–64.

²⁰ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/624, 21 X 1940, Berlin, Morris do Hulla, Subject: Establishment of a Jewish Getto in Warsaw; map of the ghetto: population affected; significance of the ghetto in the Jewish situation in the General Government (of Poland).

²¹ A. Polonsky, op. cit., s. 404.

aresztowań w łapankach, zakładali opaski noszone przez Żydów z polecenia władz okupacyjnych. Polacy nosili je także po to, aby dostać się do gett w celach handlowych. Co więcej, rozwinął się nawet proceder handlu żydowskimi opaskami²². Mimo wszystko konfuzja pozostaje, bo choć, jak wspomniałem, przytoczone dokumenty powstały przed rozpoczęciem operacji Barbarossa i tym samym dalszą radykalizacją reżimu nazistowskiego, skutkującego podjęciem decyzji o „ostatecznym rozwiązaniu”, to jednak Niemcy zdążyli już utworzyć getta, co samo w sobie powinno uzmysłowić odmiennność położenia Żydów od reszty ludności Polski pod okupacją niemiecką²³. Poza tym nie brak przekazów źródłowych o zgoła odmiennych konsekwencjach przymusowego noszenia opasek przez Żydów i związanego z tym postępowania Polaków²⁴.

Dyskryminacyjna polityka nazistów w GG sprzyjała ujawnianiu się postaw zarówno konformistycznych, jak i im przeciwnych wśród ludności polskiej. Na przykład tramwaje w Warszawie podzielono na osobne części: dla Niemców, Polaków i Żydów; poza tym uruchomiono jeden tramwaj przeznaczony tylko dla Żydów, pomalowany na żółto²⁵. Drugi „przedział” w tramwaju podzielonym na trzy części wyznaczono dla Żydów. W związku z tym w dokumencie przypomniano budującą postawę polskiego księdza, który wszedł do części tramwaju przeznaczonej tylko dla Żydów i powiedział, że zawsze podróżował z Żydami i nie zamierza tego zmieniać. „Nikt nie ośmielił się zrobić mu cokolwiek”²⁶ – podsumowano w raporcie.

Osobny akapit poświęcono w raporcie Commission for Polish Jewry sytuacji w gettach na terenie GG i w Łodzi. W getcie łódzkim panowały „straszne” warunki sanitarne, w konsekwencji latem 1940 r. odnotowano tam liczne przypadki śmierci na dyzenterię²⁷. W piśmie do Hulla amerykański chargé d'affaires ad interim w Berlinie Alexander Kirk²⁸ określił getto

²² Ph. Friedman, *The Jewish Badge and the Yellow Star in the Nazi Era*, w: *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews*, t. II: *The Origins of the Holocaust*, red. i wstęp M.R. Marrus, Westport–London 1989, s. 709–710.

²³ Wywłaszczenia i gettoizacja Żydów, poprzedzone regulacjami prawnymi definiującymi pojęcie Żyda, były krokami wstępnymi do Zagłady. Zob. R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, tłum. J. Giebułtowski, t. I, Warszawa 2014, s. 53–54.

²⁴ Ludwik Landau w *Kronice lat wojny i okupacji* wspominał, że noszenie opasek przez Żydów narażało ich na pobicia i szykany, zwłaszcza ze strony Niemców, ale i Polaków. Zob. L. Landau, op. cit., s. 370; T. Szarota, op. cit., s. 21–22.

²⁵ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only. Tramwaj z gwiazdą Dawida i napisem „Nur für Juden” uruchomiono we wrześniu 1940 r. Zob. B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po niestniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 61.

²⁶ May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only, NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ambasador USA przy rządzie niemieckim Hugh Wilson opuścił Berlin po pogromach Żydów w czasie tzw. nocy kryształowej 9–10 XI 1938 r. Zob. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers* (dalej: FRUS), 1938, t. II, Washington 1954, dok. 322,

mianem „największego obozu koncentracyjnego wszystkich czasów”²⁹. Z kolei Warszawę w związku z utworzeniem getta podzielono na trzy dzielnice: niemiecką, polską i żydowską. Według raportu Commission for Polish Jewry tworzenie getta zakłóciło ekonomiczne funkcjonowanie Żydów i Polaków oraz było ciosem w morale obu grup, choćby dlatego, że Polacy mieszkający dotąd w dzielnicy żydowskiej musieli przenieść się do innych, z reguły droższych, części miasta³⁰. W tej części dokumentu wspomniano również o pomocy niesionej żydowskiej inteligencji przez polskich sąsiadów i podkreślono, że Żydzi i Polacy w obliczu okupacji „wykazali się pięknym duchem solidarności i pomagali sobie nawzajem jak tylko mogli”³¹.

Dokumenty różnej proveniencji, wytworzone przez Polskie Państwo Podziemne (PPP) albo Żydów, którzy wydostali się z okupowanej Polski, czy wreszcie cudzoziemców, którzy przybyli do GG w ramach misji Czerwonego Krzyża, odnaleźć można także w nowojorskim YIVO. Wspomniane źródła dają wgląd w położenie Żydów pod okupacją niemiecką i opisują różne postawy Polaków wobec Żydów w okupowanym kraju. Z tego archiwum pochodzi „Reports on Jewish Conditions in Occupied Poland and the Protectorate of Bohemia-Moravia”, datowany na grudzień 1939 r. Dokument z nagłówkiem „Not for publication” został dostarczony do Emergency Committee for Zionist w Nowym Jorku przez genewskie biuro Agencji Żydowskiej, a jego kopia, jako przesyłka „ściśle tajna”, do Jeruzolimy³². Dokument jest relacją z podróży po GG szwajcarskiego delegata Czerwonego Krzyża, niejakiego Junoda³³,

14 XI 1938, Hull do Wilsona, The British Commonwealth, Europe, Near East And Africa, s. 398–399. Biogram Kirka zob. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/kirk-alexander-comstock> (dostęp: 22 XI 2022).

²⁹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk do Hulla, Subject: Memoranda on the Jewish situation in the so-called General Government of Poland. Strictly Confidential. Enclosures No. 1, July 28, 1940 to dispatch No. 3166 dated August 15, 1940, from American Embassy, Berlin. O getcie łódzkim zob. A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, tłum. M. Pólrola, Ł.M. Płes, Łódź 2012; W. Benz, *The Holocaust. A German Historian Examines the Genocide*, tłum. J. Sydenham-Kwiet, London 2000, s. 51–58.

³⁰ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only. Wraz z zamknięciem getta 16 XI 1940 r. 113 tys. Polaków musiało zmienić miejsce zamieszkania. B. Engelking, J. Leociak, op. cit., s. 61.

³¹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only.

³² Institute for Jewish Research, Nowy Jork (dalej: YIVO), Territorial Collection, Record Group 116, Poland II (39–45), Box 1, Folder 6, December 5, 1939, Reports on Jewish Conditions in Occupied Poland and the Protectorate of Bohemia-Moravia (Supplied by the Geneva Office of the Jewish Agency), December 1939, Emergency Committee for Zionist Agency, 111 Fifth Avenue, New York, Strictly Confidential, Richard Lichtheim, head of the Geneva Office to Dr. Lauterbach in Jerusalem, Not for publication, New York.

³³ W dokumencie nie podano imienia Junoda. Nie udało mi się odnaleźć noty biograficznej tej postaci.

który przebywał w Polsce od 15 do 23 XI 1939 r. W raporcie opisano m.in. warunki życia Żydów w Warszawie oraz ich deportacje z Protektoratu Czech i Moraw do Niska nad Sanem w północno-wschodniej części dystryktu krakowskiego GG, skąd następnie deportowani mieli udać się do żydowskiego „rezerwatu” w dystrykcie lubelskim między Wisłą, Sanem i Bugiem. Poza tym autor raportu poinformował o podziale ziem polskich na tereny bezpośrednio anektowane do Rzeszy i GG. Zdaniem Junoda na terenach wcielonych Żydzi byli traktowani tak samo jak na całym terytorium Niemiec, czyli postawieni poza prawem. Z kolei w GG według zapewnień władz niemieckich, złożonych szwajcarskiemu wysłannikowi Czerwonego Krzyża, z Żydami i Polakami obchodzono się w jednakowy sposób, czemu autor dokumentu zaprzeczył. W jego ocenie Żydzi na terenie GG nie mogli wykonywać swoich zawodów, zakazano im również niektórych form handlu i swobodnego dysponowania lokatami w bankach, czego – według Junoda – nie zabroniono Polakom³⁴.

Jak wspomniałem, przytoczony dokument opisuje także przebieg akcji „Nisko” i wydarzenia będące następstwem pierwszych deportacji Żydów do planowanego przez Niemców żydowskiego „rezerwatu” w dystrykcie lubelskim³⁵. Z projektem tym ściśle wiązał się pomysł ustanowienia obozu przejściowego w Nisku nad Sanem. Zagadnienie to zostało opisane przez badaczy Holokaustu, najczęściej jednak narracja sprowadza się do wyjaśnienia genezy powstania obozu, liczby wysiedlonych doń Żydów, przyczyn wstrzymania deportacji i wreszcie konstatacji, że zostali oni w Polsce porzuceni i pozostawieni własnemu losowi³⁶. Tymczasem przytoczony dokument ukazuje szczegóły egzystencji Żydów deportowanych do GG oraz implikacje społeczne, jakie niósł ze sobą „plan Nisko”, zwłaszcza interakcje między ofiarami deportacji a miejscową ludnością polską. Realizację „projektu Nisko” i „rezerwatu” w dystrykcie lubelskim zapoczątkował rozkaz szefa gestapo Heinricha Müllera z 6 X 1939 r. Niemcy planowali w pierwszym rzędzie deportacje Żydów z Wiednia, Protektoratu Czech i Moraw oraz wcielonego do Rzeszy Górnego Śląska. Akcja „Nisko” miała być wstępem do przesiedleń

³⁴ YIVO, Territorial Collection, Record Group 116, Poland II (‘39-‘45), Box 1, Folder 6, December 5, 1939, Reports on Jewish Conditions in Occupied Poland and the Protectorate of Bohemia-Moravia (Supplied by the Geneva Office of the Jewish Agency), December 1939, Emergency Committee for Zionist Agency, 111 Fifth Avenue, New York, Strictly Confidential, Richard Lichtheim, head of the Geneva Office to Dr. Lauterbach in Jerusalem, Not for publication, New York. O zamrożeniu żydowskich kont zob. I. Loose, *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, w: *Klucze i kasa...*, s. 37-38.

³⁵ Sformułowanie akcja „Nisko” przejąłem od Philippe’a Burrina (op. cit., s. 72). Peter Longerich (*Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, tłum. Sh. Whiteside, Oxford 2012, s. 151-155) pisał o „projekcie Nisko”, Christopher R. Browning (*The Origins...*, s. 36-43) – o „planie Nisko”.

³⁶ P. Longerich, op. cit., s. 151-155; J. Moser, *The First Experiment in Deportation*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1985, t. II, s. 1-30.

Żydów do „rezerwatu” w dystrykcie lubelskim, lecz w listopadzie deportacje wstrzymano, a obóz w Nisku zlikwidowano w kwietniu 1940 r. Tym samym pierwsza podjęta przez Niemców próba masowych przesiedleń Żydów do „rezerwatu” na Lubelszczyźnie zakończyła się niepowodzeniem³⁷. Według Raula Hilberga deportacje Żydów do Niska były swoistym odwetem nazistów na Polsce za to, że przed wojną nie chciała ona przyjąć żydowskich uciekinierów z Niemiec³⁸. Autor nie podał konkretnych przykładów, trudno zatem orzec, jakie wydarzenie miał na myśli, znane są natomiast przypadki pomocy ze strony państwa polskiego udzielanej prześladowanym w III Rzeszy Żydom³⁹. Może uwaga Hilberga to nawiązanie do deportacji z Niemiec do Polski 17 tys. Żydów obywateli polskich pod koniec października 1938 r.? Trudno jednak mówić w tym wypadku o uciekinierach z Niemiec, ponieważ policja niemiecka przemocą deportowała mieszkających w tym państwie Żydów z polskimi paszportami, „przerzucając” ich przez zieloną granicę do Polski⁴⁰. Wreszcie nie sposób uciec od konstatacji, że „projekt Nisko” był zaledwie częścią szerszego przedsięwzięcia III Rzeszy, dążącej wówczas do całkowitego wyrugowania ze swych granic Żydów i osób pochodzenia żydowskiego.

Akcję „Nisko” rozpoczęły aresztowania Żydów obywateli polskich oraz bezpaństwowców urodzonych w Polsce i przebywających na terenie Protektoratu Czech i Moraw we wrześniu 1939 r. w okresie „ważnych żydowskich świąt”⁴¹. Dotarcie do Niska – do którego transport z Ostrawy rozpoczął się 18 października o godz. 8.30 rano i trwał trzy dni – zakończyło pierwszy etap deportacji

³⁷ Ch.R. Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York 2008, s. 9–11; M. Burleigh, *The Third Reich. A New History*, London 2001, s. 582–584; Ch. Gerlach, *The Extermination of the European Jews*, Cambridge 2016, s. 60; D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”*, w: *Akcja Reinhardt...*, s. 39–40.

³⁸ R. Hilberg, op. cit., t. II, s. 480.

³⁹ W 1933 r. Federacja Żydów Polskich w Ameryce podziękowała władzom polskim za interwencje dyplomatyczne w Berlinie w obronie Żydów obywateli polskich prześladowanych w Niemczech oraz za otwarcie granic RP przed uchodźcami żydowskimi z Niemiec. P. Róžański, *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2013, s. 203–204.

⁴⁰ J. Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998; S. Adler-Rudel, *Ostjuden in Deutschland 1880–1940*, Tübingen 1959, s. 166; A.E. Steinweis, *Kristallnacht 1938*, Cambridge–London 2009, s. 16. O międzynarodowych aspektach deportacji zob. B.M. Harris, *From German Jews to Polish Refugees: Germany's Polenaktion and the Zbąszyń Deportations of October 1938*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 2, s. 175–204; P. Róžański, op. cit., s. 445–503.

⁴¹ YIVO, Territorial Collection, Record Group 116, Poland II (‘39–‘45), Box 1, Folder 6, December 5, 1939, Reports on Jewish Conditions in Occupied Poland and the Protectorate of Bohemia-Moravia (Supplied by the Geneva Office of the Jewish Agency), December 1939, Emergency Committee for Zionist Agency, 111 Fifth Avenue, New York, Strictly Confidential, Richard Lichtheim, head of the Geneva Office to Dr. Lauterbach in Jerusalem, Not for publication, New York.

do „rezerwatu” w dystrykcie lubelskim⁴². Następnie deportowanych podzielono na dwie grupy: młodych i starych mężczyzn, biorąc pod uwagę ich przydatność do pracy. Pierwszych, w liczbie 550 osób, zmuszono do marszu do wsi Zarzeczce po prawej stronie Sanu, co oznaczało przejście do dystryktu lubelskiego. Zarzeczce było małą wsią, zamieszkałą przez zaledwie siedem żydowskich rodzin. Ofiarom deportacji polecono wybudować poza wsią baraki, w których mieli zamieszkać. Pierwsze trzy noce morawscy Żydzi spędzili pod gołym niebem, zanim nie postawili prowizorycznych zadaszeń. A przecież był październik, padał deszcz, a ofiary akcji „Nisko” nie znalazły się na budowie. Po dwóch tygodniach pracy zesłańcy zamieszkali w zbudowanych przez siebie barakach, ale nie były one ogrzewane, toteż przebywano w nich w odzieży wierzchniej. Po trzech tygodniach i uruchomieniu piecyków w barakach zamieszkali także strażnicy i lekarze, którzy dotąd kwaterowali w stodółach w trzech okolicznych gospodarstwach. Autor dokumentu poinformował, że morawscy Żydzi nie otrzymali żadnego wynagrodzenia za swoją pracę. Żywili się prowiantem przywiezionym z Ostrawy, mogli również liczyć na pomoc lekarzy. Właśnie z tego powodu, jak również dlatego, że lekarze mogli przyczynić się do poprawy relacji zesłańców z Polakami, przywiązywano duże znaczenie do ich obecności⁴³.

Drugą grupę, 450 morawskich Żydów, poprowadzono do Pysznic, wsi położonej również po prawej stronie Sanu. W dokumencie liczbę mieszkańców Pysznic oszacowano na 2700 mieszkańców. Deportowanych zgromadzono w miejscowej synagodze, jednak nie uchroniło ich to w nocy przed napaścią ze strony „polskich band”⁴⁴. W rezultacie jeden Żyd został zabity, inni ciężko ranni, a wszyscy pozostali obrabowani. Tej samej nocy napadnięci Żydzi rozproszyli się na parę grup. Część uciekła do Ulanowa, pozostali w czasie ucieczki zabłądzili i znaleźli się w bagnistych okolicach Kraśnika, jeszcze inni spędzili noc w lesie, a pozostałych „umieścili” w Pysznic miejscowi Żydzi, których ok. 400 mieszkało we wsi.

Wydarzenia w Pysznic, gdzie zginęło od 12 do 16 Żydów, unaocniły ofiarom akcji „Nisko” zagrożenie ze strony Polaków, dlatego przed udaniem się w dalszą drogę, m.in. do Jarocina, Lubartowa, Janowa i Hrubieszowa, postanowili oni porozumieć się z lokalnymi władzami i duchowieństwem, aby zapewnić sobie bezpieczną wędrówkę. W rozmowach z Polakami morawskich Żydów reprezentował wiedeński Żyd – lekarz mówiący po polsku. Rozmowy toczyły się w Pysznic, „która wydawała się być ośrodkiem band rabunkowych”⁴⁵ – oznajmiono w dokumencie. Na spotkaniu podjęto decyzję o utworzeniu szpitala dla ofiar deportacji i zorganizowaniu polskich grup samoobrony w celu eskortowania przemieszczających się Żydów. Rzeczywiście w chłopskiej chałupie w Pysznic założono szpital, w którym miano za darmo leczyć Żydów

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

i miejscową ludność oraz wydawać, także nieodpłatnie, lekarstwa. Nie przypadkiem ofiary deportacji w rozmowach z Polakami reprezentował lekarz. Żydzi zorientowali się szybko, że w okolicy, w której pojawiły się choroby takie jak cholera, tyfus lub dyzenteria, propozycja zorganizowania szpitala dla miejscowej ludności powinna zostać zaakceptowana. Wspomniany szpital miał być utrzymywany w połowie przez miejscową społeczność żydowską, a częściowo przez deportowanych morawskich Żydów. Poza tym szpitale utworzono w Ulanowie i Jarocinie. Natomiast pierwsze doświadczenie z polskimi strażami powołanymi w celu eskortowania Żydów okazało się „bardzo gorzkie”. „Polscy bandyci” – napisano w dokumencie – kazali płacić sobie za eskortę, po czym wyprowadzali Żydów na bagna, rabowali ich i pozostawiali własnemu losowi. W ten sposób zginęło sześć osób. Po tym doświadczeniu Żydzi zorganizowali własną „samoobronę”. Ponadto, aby ustanowić lepsze relacje z miejscową ludnością, żydowscy lekarze w asyście młodych mężczyzn wędrowali od wsi do wsi, niosąc pomoc chorym ludziom. Nieliczni z eskortujących pozostawali w napotkanych wsiach i kierowali wędrujących Żydów w stronę granicy sowieckiej. W mijanych wsiach Żydzi kupowali również rzeczy niezbędne do życia. W ten sposób planowa wędrownia zesłańców w kierunku granicy z ZSRR stała się bardziej bezpieczna. Z ok. 6 tys. deportowanych z Protektoratu Czech i Moraw, Austrii i Katowic Żydów ok. 4 tys. przeszło do Związku Sowieckiego – oznajmiono w dokumencie⁴⁶. W sumie, według analizowanego raportu, w ciągu pierwszych 14 dni akcji „Nisko” deportowano 5980 osób z Ostrawy, Wiednia i Katowic⁴⁷. Współcześni badacze zmniejszają tę liczbę do 4760 osób⁴⁸.

Inny dokument z YIVO, w którym poruszono stosunki polsko-żydowskie w czasie II wojny światowej, to streszczenie niedatowanej broszury „The Extermination of the Jews of Warsaw”⁴⁹. Ów sześciostronicowy dokument jest przede wszystkim opisem martyrologii warszawskich Żydów, która – jak poinformowano w źródle – rozpoczęła się „pierwszego dnia niemieckiej okupacji”⁵⁰ i trwała w okresie późniejszym, poprzez utworzenie getta i jego likwidację w kwietniu 1943 r. W broszurze podkreślono wkład żydowskiej ludności miasta w obronę stolicy Polski we wrześniu 1939 r. Żydzi bez różnicy płci i wieku – napisano w dokumencie – formowali ochotnicze oddziały do obrony Warszawy (tysiące z nich miało polec w walce). Wspomniano w nim także, że „załogi nazistowskich bombowców celowały zwłaszcza w żydowskie dzielnice”⁵¹.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ch.R. Browning, *The Origins...*, s. 40–43; idem, *The Path...*, s. 9–11; Ch. Gerlach, op. cit., s. 60.

⁴⁹ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II, (’39–’45), Box 1, Folder 8, Abstract from the Pamphlet „The Extermination of the Jews of Warsaw”.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

Z kolei we fragmencie dotyczącym getta warszawskiego napisano, że bram do niego strzegli Niemcy, polscy żandarmi⁵² i żydowska milicja. Najwięcej miejsca w dokumencie zajmuje opis powstania w getcie warszawskim, przede wszystkim podkreślono w nim heroizm żydowskich powstańców. W kontekście stosunków polsko-żydowskich interesujące są wyjaśnienia przyczyn „bierności getta w czasie eksterminacji”⁵³. „Przez trzy długie lata – czytamy w źródle – wbrew ponawianym i uporczywym żądaniom, przywódcy polskiego ruchu oporu – podporządkowanego Rządowi Polskiemu w Londynie, równie antysemitkiemu jak w przeszłości – odmówili kategorycznie dostarczenia broni Żydom pod pretekstem, że to niczemu nie służy”⁵⁴. W konsekwencji setki tysięcy Żydów, którzy chcieli walczyć w swojej obronie, zostało zamordowanych, bo „nie można z pustymi rękami przeciwstawić się karabinom maszynowym, armatom i czołgom”⁵⁵. Gdy wreszcie broń nadeszła, tysiące ocalałych Żydów było fizycznie zrujnowanych – oznajmiono w dokumencie. Jak widać, oskarżenia wobec PPP o nieprzekazanie broni bojownikom getta sformułowano nazajutrz po jego likwidacji. Następnie pisała o tym powojenna historiografia⁵⁶. Problem ten był jednak bardziej złożony, wiadomo bowiem, że Armia Krajowa (AK) nie dysponowała nadmiarem broni, co więcej, cierpiała na jej niedostatek. Świadczy o tym uzbrojenie żołnierzy AK w momencie wybuchu Powstania Warszawskiego. Poza tym o ostrożności w przekazywaniu broni do getta decydowały względy natury strategicznej i ideologicznej. W rezultacie PPP przekazało zdecydowanie niewystarczającą ilość broni do getta, zarówno Żydowskiej Organizacji Bojowej (ŻOB), jak i jej antagoniście – Żydowskiemu Związkowi Wojskowemu (ŻZW)⁵⁷.

Warto wspomnieć o jeszcze jednym fragmencie przytoczonego dokumentu, w którym napisano, że w pierwszym dniu powstania, w chwili wkroczenia na teren getta oddziałów niemieckiej i litewskiej policji, na budynkach wywieszono niebiesko-białe i białoczerwone flagi⁵⁸. W analizowanym tekście jest

⁵² Chodziło zapewne o granatową policję.

⁵³ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II, (’39–’45), Box 1, Folder 8, Abstract from the Pamphlet „The Extermination of the Jews of Warsaw”.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg*, Warszawa 1954, s. 13 i n. Ten sam autor w późniejszej monografii pisał o przekazywaniu przez AK broni ŻOB. Idem, *Powstanie w getcie warszawskim*, Warszawa 1963, s. 21.

⁵⁷ ŻZW, choć mniej liczny od ŻOB, posiadał więcej broni. M. Apfelbaum, *Dwa sztandary. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*, tłum. M. Maliszewska, Kraków 2003, s. 136, 143, 149, 162, 169; B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim...*, s. 21, 26–27, 29–30; J.D. Zimmerman, op. cit., s. 179.

⁵⁸ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II, (’39–’45), Box 1, Folder 8, Abstract from the Pamphlet „The Extermination of the Jews of Warsaw”. Mosze Arens pisał o wywieszeniu polskiej flagi w drugim dniu powstania. M. Arens, *Flagi nad gettem. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*, tłum. M. Sobelman, J. Stöcker-Sobelman, Kraków–Budapeszt 2011, s. 166–167.

mowa także o próbie żydowskich powstańców przekonania polskiego ruchu oporu do wzniesienia powstania w Warszawie, aby zmusić Niemców do walki na dwa fronty. Według dokumentu Polacy odmówili, uznawszy, że nie nadzedł jeszcze czas powszechnego powstania. W rezultacie żydowscy bojownicy zmienili taktykę walki, a część z nich opuściła teren getta, uciekła do lasu i przyłączyła się do polskich partyzantów. Niektórzy w czasie ucieczki zostali schwytani i zabici przez Niemców, jeszcze inni dokonywali samobójczych ataków, rozrywając się granatami⁵⁹.

W YIVO znajduje się również broszura „German reprisals against Poles for assisting Jews”⁶⁰. Źródło to stanowi interesujący przyczynek do poznania martyrologii Polaków ratujących żydowskich współobywateli w czasie okupacji niemieckiej. Dokument jest niedatowany, powstał prawdopodobnie po 20 VI 1943 r., a w każdym razie po tej dacie zakończono jego pisanie, bowiem zacytowano w nim fragment „podziemnej gazety” „Nowe Drogi”, wydanej we wskazanym dniu. W celu przeprowadzenia „masowej eksterminacji” Żydów na terenie Polski – czytamy w źródle – Niemcy zdecydowali się na politykę terroru wobec Polaków, aby zapobiec udzielaniu przez nich pomocy Żydom. Z dokumentu wynika, że w czasie likwidacji getta warszawskiego „pewna liczba Żydów” uciekła przed Niemcami i znalazła schronienie wśród polskiej ludności Warszawy i na obrzeżach miasta⁶¹. Udzielanie pomocy ocalałym mieszkańcom i bojownikom zlikwidowanego getta wpisywało się w wytyczne Władysława Sikorskiego i przedstawicieli PPP, którzy apelowali do rodaków, aby użyczyć „wszelkiej pomocy i ochrony mordowanym”⁶². Niestety, Polacy nie tylko nieśli pomoc uciekinierom z getta, ale i szantażowali Żydów, którzy znaleźli się po „aryjskiej stronie”. Zjawisko szmalcownictwa bezpośrednio po likwidacji getta stało się na tyle częste, zwłaszcza wśród funkcjonariuszy granatowej policji, że wywołało reakcję Delegatury Rządu i AK, które parokrotnie ostrzegły szantażystów, iż szantażowanie Żydów i pomagającym im Polaków było formą zdrady karanej śmiercią⁶³.

W przytoczonym źródle przypomniano o proklamacji władz niemieckich w Warszawie z 8 IX 1942 r., obwieszczającej karę śmierci za ukrywanie Żydów, udzielanie im noclegu, dawanie i sprzedawanie żywności czy organizowanie transportu⁶⁴. Zacytowano także fragment wspomnianej konspiracyjnej gazety

⁵⁹ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II, (’39–’45), Box 1, Folder 8, Abstract from the Pamphlet „The Extermination of the Jews of Warsaw”.

⁶⁰ Ibidem, German reprisals against Poles for assisting Jews.

⁶¹ O ucieczkach z getta na „aryjską stronę” zob. J. Zimmerman, op. cit., s. 313–315.

⁶² Fragment przemówienia Sikorskiego z 4 V 1943 r. i oświadczeń przedstawicieli PPP zob. ibidem, s. 312, 321–323.

⁶³ Ibidem, s. 321–323.

⁶⁴ W istocie kara śmierci za udzielanie pomocy Żydom groziła już od 15 X 1941 r., dnia ogłoszenia rozporządzenia Hansa Franka. Następnie analogiczne zarządzenia wydawali przedstawiciele lokalnych niemieckich władz okupacyjnych. Rok 1942 był przełomowy,

„Nowe Drogi” z 20 VI 1943 r. Redakcja odpowiedziała w niej na odezwę gubernatora dystryktu warszawskiego Ludwiga Fischera, w której decyzję zniszczenia getta warszawskiego tłumaczył on koniecznością zwalczania komunizmu⁶⁵. Fischer wezwał wszystkich do denuncjowania Żydów bez oglądania się na względy etyczne. Wzmianka Fischera o zwalczaniu komunizmu poprzez likwidację getta nie była przypadkowa i stanowiła ważny element antysemitycznej propagandy nazistów, streszczony w popularnym na ziemiach polskich stereotypie Żyda komunisty. Po ujawnieniu przez Niemców w kwietniu 1943 r. zbrodni katyńskiej i zerwaniu przez Moskwę stosunków dyplomatycznych z rządem polskim naziści świadomie dążyli do utożsamienia Żydów i komunizmu w świadomości Polaków. Nie brak dowodów, że polityka ta już w kwietniu i maju 1943 r. przyniosła pożądane z punktu widzenia nazistowskich Niemiec rezultaty, a w okresie późniejszym przekonanie Polaków o gremialnym poparciu Żydów dla komunizmu i ZSRR wzmocniło się. Wspominam o tym, ponieważ zjawisko to skutkowało wzmocnieniem postaw antyżydowskich wśród Polaków⁶⁶.

„Nowe Drogi” uznały odezwę za obraźliwą dla polskiego społeczeństwa i wezwały je do odrzucenia oferowanej im „trucizny”. Polacy powinni – pisały „Nowe Drogi” – „pokazać czynami, że nasze postępowanie rządzi się przede wszystkim nakazami polskiej moralności chrześcijańskiej i humanistycznej, a nie niemiecką etyką”⁶⁷. W dokumencie przypomniano także, że rządowa „Rzeczpospolita”, drukowana w konspiracji, w wydaniu z 6 V 1943 r. wezwała Polaków do udzielania Żydom pomocy. Z kolei w innej konspiracyjnej gazecie, „Przez Walkę do Zwycięstwa” z 20 V 1943 r., wydrukowano odezwę Delegata Rządu Polskiego na Kraj z 30 kwietnia, w której stwierdzono m.in., że rząd polski już wcześniej potępił niemieckie „bestialstwa” popełniane na Żydach i nadal to czyni⁶⁸.

ponieważ nastąpiło wówczas ujednoczenie i w praktyce zaostrzenie sankcji karnych za udzielanie pomocy uciekinierom żydowskim. Na przykład od listopada 1942 r. hitlerowcy zaczęli przeprowadzać publiczne egzekucje na ludziach pomagającym Żydom. Zob. T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce...*, s. 27–31, 48; B. Musiał, op. cit., s. 13, 18, 80–90, 127–131, 133–187.

⁶⁵ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II (‘39–’45), Box 1, Folder 8, German reprisals against Poles for assisting Jews.

⁶⁶ J. Zimmerman, op. cit., s. 301–302, 339.

⁶⁷ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II (‘39–’45), Box 1, Folder 8, German reprisals against Poles for assisting Jews.

⁶⁸ Opis eksterminacji Żydów na terenach okupowanych Polski w nocy do Narodów Zjednoczonych z 10 XII 1942 r., sygnowany przez Edwarda Raczyńskiego, zob. *The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland. Note addressed to the Governments of the United Nations on December 10th, 1942, and other documents*, London–New York–Melbourne 1942, s. 4–10; w jęz. polskim: *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 1007–1011 (dok. 96). Ten sam dokument, datowany na 9 grudnia i adresowany do szefa Foreign Office, zob. *W obliczu Zagłady. Rząd RP na uchodźstwie wobec Żydów 1939–1945*, red. P. Długolecki, Warszawa 2021, s. 533–539 (dok. 296).

Poza tym w wydrukowanej odezwie rząd polski wezwał Polaków do pomocy prześladowanym i ściganym przez niemieckiego okupanta Żydom.

W analizowanej broszurze oznajmiono, że Polacy, mimo zagrożenia karą śmierci, nie wahali się „przypieczętować” solidarności z Żydami swoimi „czynami, krwią, męczeństwem i śmiercią”⁶⁹. Na przykład w Skarżysku-Kamiennej na terenie fabryki amunicji Niemcy wykonali publiczną egzekucję robotnika o nazwisku Nowak, oskarżonego o pomaganie Żydom. Egzekucja miała makabryczny przebieg, bowiem szubienica złamała się pod ciężarem skazańca. Robotnicy fabryczni zmuszeni do asystowania w egzekucji myśleli, że Niemcy darują Nowakowi życie, jednak został on zastrzelony przez komendanta straży fabrycznej, oficera SS niejakiego Krausego. Przed śmiercią ofiara zdążyła krzyknąć: „Niech żyje Polska”⁷⁰. W sumie w analizowanym tekście opisano 20 przypadków niesienia pomocy Żydom, w większości okupionej przez Polaków własnym życiem. W dwóch z wymienionych przykładów niosący pomoc zostali zamordowani wraz z rodziną. Cztery inne zamordowane osoby były katolickimi duchownymi, np. kanonik Roman Archutowski, rektor seminarium duchownego w Warszawie. Według źródła Archutowski został uwięziony w Majdanku, gdzie zmarł na skutek tortur w październiku 1943 r. Informacje te wymagają sprostowania. Błogosławiony Kościoła katolickiego ks. Archutowski rzeczywiście został aresztowany za ukrywanie Żydów w seminarium i uwięziony, najpierw na Pawiaku, następnie w obozie na Majdanku. W obu wymienionych miejscach ksiądz doświadczył tortur, jednak 18 IV 1943 r. zmarł na tyfus plamisty⁷¹. Jak zaznaczono w dokumencie, przytoczone przykłady nie należały do wyjątków, lista Polaków, którzy zginęli za pomaganie Żydom, była długa⁷². Z braku miejsca wymieniam tylko niektóre. We wsi Sadowne (powiat Węgrów-Sokołów) Niemcy zastrzelili piekarza wraz z żoną i synem za sprzedanie chleba dwóm Żydówkom. We wsi Antoniówka w powiecie krasnostawskim gospodarz Puławski został zamordowany wraz z rodziną za ukrywanie Żydów. Z tego samego powodu Niemcy zamordowali mężczyznę w przysiółku Kruszec w gminie Kobylin. Natomiast we wsi Ćmielów (powiat Ilża) „właściciele 5 gospodarstw zostali bestialsko zamordowani za ukrywanie Żydów”⁷³ – spalono ich żywcem w szopie⁷⁴. W Krakowie za

⁶⁹ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II (’39–’45), Box 1, Folder 8, German reprisals against Poles for assisting Jews.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. I, Lublin 1989, s. 890. Więcej o tej postaci zob. www.majdanek.eu/pl/pow/ostatnie_rekolekcje_wielkopostne_ks_romana_archutowskiego/65 (dostęp: 9 I 2023).

⁷² YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II (’39–’45), Box 1, Folder 8, German reprisals against Poles for assisting Jews.

⁷³ Ibidem. Obecnie Ilża znajduje się w powiecie radomskim.

⁷⁴ Palenie żywych lub zastrzelonych ludzi w chałupach, stodołach czy innych zabudowaniach gospodarczych było charakterystycznym *modus operandi* Niemców w Europie

ukrywanie Żydów skazano na śmierć krawca Jana Grabca. Doktor Raszeja, znany chirurg i profesor Uniwersytetu Poznańskiego, przeprowadził operację żydowskiego pacjenta na terenie getta warszawskiego, gdzie zginął w lipcu 1942 r. Zatem przekrój społeczny Polaków, którzy nieśli pomoc Żydom, był szeroki. Obejmował robotników, chłopów, rzemieślników, ale i przedstawicieli inteligencji. W dokumencie przytoczono również przypadek Polaka, który zadenuncjował Niemcom ukrywających się Żydów. Wyrokiem Sądu Specjalnego Cywilnego „zdrajca polskiego honoru”⁷⁵ skazany został na karę śmierci przez rozstrzelanie. Wyrok wykonano. Zdarzały się również przypadki niesienia pomocy przez anonimowych Polaków. Na przykład w źródle podano informację o 70-letniej kobiecie, mieszkającej na peryferiach Warszawy, która udając się codziennie rano do kościoła na mszę, przносиła w koszu żywność dla ok. 30 żydowskich dzieci ukrywających się w lesie, przez który wiodła droga do kościoła. Wysiłek i odwaga Polki, która ryzykowała własne życie, zdały się na nic, ponieważ „Niemcy zorganizowali polowanie na dzieci i zastrzelili je”⁷⁶.

Przytoczony dokument, sądząc po treści wytworzony przez którąś z agend PPP, skierowany był zapewne do czynników zewnętrznych, przedstawia bowiem idealny obraz polskiego społeczeństwa. Nie ma w nim miejsca dla postaw obojętnych (*bystanders*), a jedyny podany w źródle przypadek denuncjatora został przykładowo ukarany. Tymczasem w korespondencji prowadzonej między instytucjami PPP niejednokrotnie padają przykłady niechlubnych, nawet haniebnych postaw Polaków wobec żydowskich współobywateli. O niektórych z nich wspominałem już w niniejszym artykule, we fragmentach odnoszących się do powstania w getcie warszawskim. Jednak proceder szmalcownictwa agendy PPP obserwowały i piętnowały również przed wybuchem powstania w getcie i w okresie późniejszym, co dowodzi permanentności tego zjawiska⁷⁷. Można co najwyżej dyskutować o jego dynamice.

Wątek martyrologii Polaków ratujących Żydów pojawił się także w rozmowie Jana Karskiego z prezydentem Franklinem Delano Rooseveltem 28 VII 1943 r.⁷⁸

Środkowo-Wschodniej w czasie II wojny światowej. Więcej przykładów tego rodzaju egzekucji przeprowadzonych w Polsce zob. T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945...*, s. 48; B. Musiał, op. cit., s. 175–178.

⁷⁵ YIVO, Territorial collection, Record Group 116, Poland II (‘39–’45), Box 1, Folder 8, German reprisals against Poles for assisting Jews. W dokumencie podano tożsamość denuncjatora.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ J. Zimmerman, op. cit., s. 348–349. Szerokie spektrum postaw Polaków (przypadków indywidualnych, partii politycznych, literatów) wobec Żydów zob. A. Polonsky, op. cit., s. 444–456.

⁷⁸ Hoover Institution Library and Archives (dalej: HIA), Karski Papers 1939–2007, Collection Number: 46033, Biographical File, 1942–1994, Box 1, Folder 5–6, Notatka z rozmowy z prezydentem F.D. Rooseveltem w środę 28 VII 1943 r. Fragment notatki odnoszący się do spraw żydowskich zob. *W obliczu Zagłady...*, s. 687–688 (dok. 373). Rozmowę Karskiego

Sprawy żydowskie zajmują w dokumencie zaledwie stronę (na ss. 26), samo spotkanie zaś trwało godzinę i 15 minut. Roosevelta interesował szereg rozmaitych kwestii związanych z okupacją Polski i innych państw. Amerykański prezydent zastanawiał się także, co zrobić z niemiecką ludnością Prus Wschodnich po przekazaniu tych terenów Polsce. Najwięcej miejsca zajęło Karskiemu wyjaśnienie rozmówcy wywrotowej polityki Polskiej Partii Robotniczej, która pod pozorami działalności patriotycznej i chęci współpracy z polskim podziemiem dążyła do rozbicia jego struktur w interesie Moskwy. Stąd wrażenie przy lekturze dokumentu, że los Żydów w Polsce nie był bynajmniej kwestią pierwszorzędną dla przywódcy USA. Z kolei w instrukcji ambasadora RP przy rządzie amerykańskim Jana Ciechanowskiego, udzielonej polskiemu emisariuszowi, eksterminacja Żydów znalazła się wśród 10 zagadnień, które miał on „uwypuklić” w rozmowie z Rooseveltem. Wracając do stosunków polsko-żydowskich, według Karskiego jedyną karą za pomaganie Żydowi, ukrywanie go lub pomoc w ucieczce była kara śmierci, wykonywana na całej rodzinie pomagającego. Zdaniem kuriera z Polski w powstrzymaniu eksterminacji Żydów mogłaby pomóc interwencja aliantów, a zwłaszcza represje wobec Niemców, także tych mieszkających poza Europą. Taki był też punkt widzenia podziemnych władz żydowskich w Polsce przekazany Karskiemu. W tym samym dokumencie przedstawiciel Polski podał Rooseveltowi informację o wymordowaniu 1 800 000 Żydów na okupowanych ziemiach polskich i oznajmił, że jeśli nic się nie zmieni, ludność żydowska przestanie istnieć w ciągu półtora roku od jego wyjazdu z kraju⁷⁹. Na pytanie amerykańskiego prezydenta, czy Polacy współpracują z Żydami, Karski odpowiedział, że żydowski ruch robotniczy współpracuje z PPS. Chodziło rzecz jasna o działalność konspiracyjną. Poza tym polski rozmówca poinformował Roosevelta o utworzeniu Rady Pomocy Żydom⁸⁰, specjalnej komórki przy Delegacie Rządu na Kraj kierowanej przez Żyda

z Rooseveltem przytoczył świadek spotkania, ambasador RP w Waszyngtonie Jan Ciechanowski (*Defeat in Victory*, London 1948, s. 192–203). O misji Karskiego w Wielkiej Brytanii i USA zob. T. Wood, S.M. Jankowski, *Karski. How One Man Tried to Stop the Holocaust*, New York 1994, s. 197–201; J. Karski, *Tajne państwo*, Kraków 2014, s. 415; A. Żbikowski, *Karski*, Warszawa 2014, s. 278–348.

⁷⁹ Karski opuścił kraj w marcu 1943 r. HIA, Karski Papers 1939–2007, Collection Number: 46033, Biographical File, 1942–1994, Box 1, Folder 5–6, Notatka z rozmowy z prezydentem F.D. Rooseveltem w środę 28 VII 1943 r.

⁸⁰ Radę Pomocy Żydom („Żegota”) utworzono 4 XII 1942 r. Zob. T. Berenstein, A. Rutkowski, *Rada Pomocy Żydom w Polsce...*, s. 173–210. Nie jest więc prawdą, jak stwierdził William D. Rubinstein, że War Refugee Board, powołana rozporządzeniem wykonawczym Roosevelta z 22 I 1944 r., była „jedynym ciałem kiedykolwiek ustanowionym przez jakikolwiek sprzymierzony rząd w celu ratowania Żydów przed nazistami”. W.D. Rubinstein, *The Myth of Rescue. Why the Democracies Could Not Have Saved more Jews from the Nazis*, London–New York 2000, s. 182.

i rozporządzającej „dość dużymi możliwościami”⁸¹. Podobne uwagi powtórzył Karski w rozmowie z amerykańskimi Żydami, m.in. przedstawicielami Amerykańskiego Kongresu Żydowskiego (American Jewish Congress) w sierpniu 1943 r. Położył wówczas nacisk także na działalność Delegatury Rządu na Kraj „w kierunku niesienia pomocy nielegalnym Żydom w Polsce”⁸². Poza tym podkreślił konspiracyjną współpracę między społeczeństwem polskim a żydowskim, jak również między PPS-WRN a Bundem w Polsce⁸³. Przypomniał też o deklaracjach rządu polskiego z 1940 i 1941 r., które znalazły poparcie w niemal całym polskim podziemiu niepodległościowym. Delegatura Rządu i AK potępiły niemieckie prześladowania ludności żydowskiej i wezwały Polaków do niesienia pomocy Żydom. Karski także w rozmowie z amerykańskimi Żydami poinformował o działalności Rady Pomocy Żydom. Według Karskiego zainteresowanie słuchaczy wzbudziła informacja, iż nawet „Walka”, „oficjalny organ Stronnictwa Narodowego w Polsce”, w 1942 r. w artykule wstępnym potępiła „metody niemieckie” i wyraziła współczucie „nieszczęśliwemu narodowi żydowskiemu w Polsce”. Karski w rozmowie z amerykańskimi Żydami oznajmił, że z powodu nastrojów panujących w Polsce wręcz niemożliwe było, aby ktokolwiek z Polaków, bez względu na przekonania polityczne, mógł otwarcie występować jako antysemita i popierać niemieckie metody.

Podsumowując, przytoczone w artykule dokumenty stanowią zaledwie wycinek zasobów archiwalnych USA, odnoszących się do zagadnienia stosunków polsko-żydowskich w czasach Zagłady. Trudno zatem na ich podstawie dokonywać jakichkolwiek uogólnień. Mimo to niniejsza analiza, chociaż stanowi zaledwie wstęp do dalszych badań, pozwala na wyciągnięcie cząstkowego wniosku o złożoności i niejednoznaczności stosunków polsko-żydowskich pod okupacją niemiecką w czasie II wojny światowej. Nie sposób również uciec w tym miejscu od konstatacji, że – co wynika z przytoczonych dokumentów – na postawy Polaków wobec żydowskich współobywateli oddziaływała niemiecka polityka okupacyjna na ziemiach polskich, zwłaszcza okrutne represje wobec osób ratujących Żydom, przy czym represje te obejmowały również rodziny ratujących⁸⁴.

⁸¹ HIA, Karski Papers 1939–2007, Collection Number: 46033, Biographical File, 1942–1994, Box 1, Folder 5–6, Notatka z rozmowy z prezydentem F.D. Rooseveltem w środę 28 VII 1943 r.

⁸² Ibidem, Raport Jana Karskiego z pobytu w USA, sierpień 1943.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Nechama Tec, porównując położenie Żydów w różnych krajach okupowanych przez III Rzeszę, napisała: „[...] obstacles and barriers to Jewish rescue were the most formidable in Poland. Poland was both extreme and special”. N. Tec, op. cit., s. 11.

Streszczenie

W artykule opisano położenie Żydów na ziemiach polskich wcielonych do Niemiec i w Generalnym Gubernatorstwie (GG), a zwłaszcza stosunki polsko-żydowskie w GG. Stosunek Polaków do Żydów w GG zależał od przynależności grupowej. Według amerykańskiego chargé d'affaires w Berlinie Alexandra Kirka koegzystencję Polaków i Żydów w czasie okupacji niemieckiej cechowała solidarność, co przejawiało się we wzajemnej pomocy. Osobny wątek w tekście stanowią opis akcji „Nisko” i stosunki między Polakami a deportowanymi do GG Żydami. Zwłaszcza pierwsze dni po przybyciu do dystryktu lubelskiego okazały się tragiczne dla zesłańców, ponieważ wielu z nich padło ofiarą napaści ze strony lokalnej ludności. Wielu Żydów obrabowano, a kilkunastu zginęło w konsekwencji przemocy ze strony „band rabunkowych” (*robber bands*). Osobną kwestią w tekście są przykłady heroicznej postawy Polaków pomagających Żydom w czasie „ostatecznego rozwiązania”. W artykule przytoczono nazwiska Polaków ratujących Żydów, których Niemcy stracili. Wątek martyrologii Polaków ratujących Żydów pojawił się także w rozmowie Jana Karskiego z prezydentem Franklinem Delano Rooseveltem 28 VII 1943 r. Zdaniem Karskiego jedyną karą za pomaganie Żydowi w Polsce była kara śmierci tak dla ratującego, jak i jego rodziny.

Polish-Jewish Relations during the Holocaust in Documents from the American Archives, 1939–1943. A Contribution to Research

The article describes the situation of the Jews in the Polish lands incorporated into Germany and in the General Government (GG), especially Polish-Jewish relations in the GG. The attitude of Poles towards Jews in the GG varied according to group affiliation. According to the American chargé d'affaires in Berlin, Alexander Kirk, the coexistence of Poles and Jews during the German occupation was characterised by solidarity, which manifested itself in mutual help. A separate topic in the text is the description of the “Aktion Nisko”, and the relations between Poles and Jews deported to the GG. Especially the first days after their arrival in the Lublin district proved tragic for the deportees because many of them fell victim to attacks from the local population. Many Jews were robbed, and several died as a consequence of violence by “robber bands”. A separate issue in the text are examples of the heroic attitude of Poles helping Jews during the “final solution”. The article cites the names of the Poles whom the Germans executed for rescuing Jews. The subject of the martyrdom of Poles rescuing Jews also appeared in Jan Karski’s conversation with President Roosevelt on 28 July 1943. According to Karski, the only punishment for helping a Jew in Poland was the death penalty for both the rescuer and his family.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Hoover Institution Library and Archives, Stanford University, California

Karski Papers 1939–2007, Collection Number: 46033, Biographical File, 1942–1994

National Archives and Records Administration, College Park, Maryland

Record Group: 59, Publication Number: M1197, Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Poland, 1916–1944

YIVO – Institute for Jewish Research, Nowy Jork, Nowy Jork
Territorial collection, Record Group 116, Poland II (’39–’45)

Źródła drukowane

- Ciechanowski J., *Defeat in Victory*, London 1948.
Landau L., *Kronika lat wojny i okupacji*, t. I, Warszawa 1962.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1938, The British Commonwealth, Europe, Near East And Africa, t. II, Washington 1954.
Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1969.
The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland. Note addressed to the Governments of the United Nations on December 10th, 1942, and other documents, London–New York–Melbourne 1942.
W obliczu Zagłady. Rząd RP na uchodźstwie wobec Żydów 1939–1945, red. P. Długolecki, Warszawa 2021.

Opracowania

- Adler-Rudel S., *Ostjuden in Deutschland 1880–1940*, Tübingen 1959.
Apfelbaum M., *Dwa sztabdary. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*, tłum. M. Maliszewska, Kraków 2003.
Arens M., *Flagi nad gettem. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*, tłum. M. Sobelman, J. Stöcker-Sobelman, Kraków–Budapeszt 2011.
Bartoszewski W., *Polish-Jewish Relations in Occupied Poland, 1939–1945*, w: Ch. Abramsky, M. Jachimczyk, A. Polonsky, *The Jews in Poland*, Oxford 1986, s. 174–461.
Benz W., *The Holocaust. A German Historian Examines the Genocide*, tłum. J. Sydenham-Kwiet, London 2000.
Berendt G., *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 110–143.
Berenstein T., Rutkowski A., *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.
Berenstein T., Rutkowski A., *Rada Pomocy Żydom w Polsce („Żegota”). Wspomnienia centralnych i terenowych działaczy RPŻ*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1968, nr 65–66, s. 173–210.
Browning Ch.R., *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939–1942*, Lincoln–Jerusalem 2005.
Browning Ch.R., *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York 2008.
Burleigh M., *The Third Reich. A New History*, London 2001.
Burrin Ph., *Hitler and the Jews. The Genesis of the Holocaust*, tłum. P. Southgate, wprowadzenie S. Friedländer, London–Melbourne–Auckland 1994.
Chodakiewicz M.J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – zagłada – komunizm*, Warszawa 2000.
Datner Sz., *55 dni Wehrmachtu w Polsce (1.IX – 25.X.1939)*, Warszawa 1967.
Domański T., *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, „Polish-Jewish Studies” 2020, t. I, s. 209–314.
Encyklopedia katolicka, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. I, Lublin 1989.
Engelking B., *Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011.

- Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- Friedman Ph., *The Jewish Badge and the Yellow Star in the Nazi Era*, w: *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews*, t. II: *The Origins of the Holocaust*, red. i wstęp M.R. Marrus, Westport–London 1989, s. 691–720.
- Friedman Ph., *Their Brothers' Keepers*, New York 1978.
- Gerlach Ch., *The Extermination of the European Jews*, Cambridge 2016.
- Grabowski J., *Judenjagd. Polowanie na Żydów. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011.
- Grabowski J., *Zarząd Powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie. „Co można skonfiskować? W zasadzie wszystko”*, w: *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 73–112.
- Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.
- Harris B.M., *From German Jews to Polish Refugees: Germany's Polenaktion and the Zbąszyń Deportations of October 1938*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 2, s. 175–204.
- Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, tłum. J. Giebułtowski, t. I–II, Warszawa 2014.
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 1999.
- Karski J., *Tajne państwo*, Kraków 2014.
- Libionka D., *Ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 306–333.
- Libionka D., *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017.
- Longerich P., *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, tłum. Sh. Whiteside, Oxford 2012.
- Lów A., *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, tłum. M. Półrola, Ł.M. Płes, Łódź 2012.
- Lukas R.C., *The Forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation, 1939–1944*, New York 2012.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 2019.
- Mania A., *Department of State i Foreign Service w polityce zagranicznej USA lat gorącej i zimnej wojny 1939–1989*, Kraków 2019.
- Marcus J., *Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939*, Berlin–New York–Amsterdam 1983.
- Mark B., *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg*, Warszawa 1954.
- Mark B., *Powstanie w getcie warszawskim*, Warszawa 1963.
- Moser J., *The First Experiment in Deportation*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1985, t. II, s. 1–30.
- Musiał B., *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.
- Pohl D., *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 39–53.
- Polonsky A., *The Jews in Poland and Russia*, t. III: *1914 to 2008*, Oxford–Portland 2012.
- Pratt J.W., *Cordell Hull 1933–1944*, t. I–II, New York 1964.
- Róžański P., *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2013.
- Rubinstein W.D., *The Myth of Rescue. Why the Democracies Could Not Have Saved more Jews from the Nazis*, London–New York 2000.
- Steinweis A.E., *Kristallnacht 1938*, Cambridge–London 2009.

- Szarota T., *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000.
- Tec N., *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York–Oxford 1986.
- Tomaszewski J., *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998.
- Wood T., Jankowski S.M., *Karski. How One Man Tried to Stop the Holocaust*, New York 1994.
- Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
- Zimmerman J.D., *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, tłum. M. Macińska, Warszawa 2018.
- Żbikowski A., *Karski*, Warszawa 2014.

Przemysław Różański – dr hab., prof. ucz. na Uniwersytecie Gdańskim. Zajmuje się badaniami z zakresu amerykańsko-polskich stosunków dyplomatycznych w latach 1918–1945, zwłaszcza w kontekście zagadnień żydowskich w Polsce, oraz reakcją opiniotwórczej prasy amerykańskiej na ważne wydarzenia polityczne w Polsce. E-mail: przemyslaw.rozanski@ug.edu.pl.

Przemysław Różański – PhD with habilitation, university professor at the University of Gdańsk. Academic interests: American-Polish diplomatic relations between 1918 and 1945, especially in the context of Jewish issues in Poland, and the reaction of the opinion-forming American press to important political events in Poland. E-mail: przemyslaw.rozanski@ug.edu.pl.